

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

УДК 343.2/.7
DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.2.24>

КЕРНИЧНИЙ Н.І.

ЗАОХОЧУВАЛЬНІ НОРМИ СИСТЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

ENCOURAGING STANDARDS OF THE CRIMINAL LAW SYSTEM

Актуальність статті полягає в тому, що у зв'язку із значними змінами, що відбуваються у нашій країні, зокрема у політичній, економічній та правовій сферах та зміною характеру суспільних відносин, змінюються і юридичні норми які регулюють ці відносини. Трансформуються цілі, методи, соціальна спрямованість правового опосередкування запитів окремих груп населення. Знаходить нове відображення у законодавстві і облік особливих інтересів суб'єктів, одним із засобів якого виступають заохочувальні норми, як окремий вид норм права, адже неможливо обійтися без використання сучасних прогресивних правових форм стимулів та стимулювання. Виникнення і еволюція правових форм заохочення, їх якісна зміна і кількісне зростання завжди були залежні та похідні від стану базисних регульованих стосунків. Відповідно до соціально-економічного і політичного розвитку суспільства з'явилися і удосконалювалися нові форми і види заохочень. Мета статті полягає в виокремлення та теоретико-прикладному аналізі заохочувальних норм кримінального права України як окремого інституту його системи. Стаття присвячена визначенню місця та особливостей застосування заохочувальних норм у кримінальному праві. Досліджено питання інституційного аспекту заохочувальних норм кримінального права в контексті забезпечення законних прав та свобод людини і громадянина у сфері кримінально-правового регулювання, де вони розглядаються як системне, цілісне правове утворення, яке здійснює своєрідний вплив на кримінальні правовідносини. Зроблено висновок, що заохочувальні норми у галузі кримінального права є державними заохочувальними нормами, що застосовуються від імені та за дорученням держави, а визначаючи їх ознаки, необхідно, насамперед, виокремити нормативну ознаку, тобто їх безпосереднє закріплення у Кримінального кодексу України, для вирішення основних завдань кримінального законодавства. Докази характерності цієї ознаки для інших галузей права, слід наводити у вивченні державних заохочувальних норм цих галузей права. Наголошено, що вдосконалення заохочувального впливу та створення концепції розвитку заохочувальних норм та інститутів, які застосовуються до засуджених в установах кримінально-виконавчої системи, дозволить підвищити ефективність їх виправлення та сприятиме розширенню можливості позитивного стимулювання.

Ключові слова: система права, норма права, заохочувальні норми, кримінальне право.

The relevance of the article lies in the fact that in connection with the significant changes taking place in our country, in particular in the political, economic and legal spheres and the change in the nature of social relations, the legal norms regulating these relations are also changing. The goals, methods, and social orientation of the legal mediation of the requests of certain population groups are being transformed. Finds a new reflection in the legislation and accounting for the special interests of subjects, one of the means of which are incentive norms, as a separate type of legal norms, because it is impossible to do without the use of modern progressive legal forms of incentives and stimulation. The emergence and evolution of legal forms of encouragement, their qualitative change and quantitative growth have always been dependent and derived from the state of basic regulated relations. In accordance with the socio-economic and political development of society, new forms and types of incentives appeared and improved. The purpose of the article is to isolate and theoretically apply the incentive norms of the criminal law of Ukraine as a separate institution of its system. The article is devoted to determining the place and features of the application of incentive norms in criminal law. The issue of the institutional aspect of the incentive norms of criminal law in the context of ensuring the legal rights and freedoms of a person and a citizen in the field of criminal law regulation, where they are considered as a systemic, integral legal entity that exerts a peculiar influence on criminal legal relations, is studied. It was concluded that the incentive norms in the field of criminal law are state incentive norms applied on behalf of and on behalf of the state, and defining their features, it is necessary, first of all, to single out the normative feature, i.e. their direct enshrining in the Criminal Code of Ukraine, in order to solve the main tasks criminal legislation. Evidence of the characteristic of this feature for other branches of law should be provided in the study of state incentive norms of these branches of law. It was emphasized that improving the incentive effect and creating a concept for the development of incentive norms and institutions, which are applied to convicts in institutions of the criminal-executive system, will allow to increase the effectiveness of their correction and will contribute to the expansion of the possibility of positive stimulation.

Key words: *legal system, rule of law, incentive norms, criminal law.*

Постановка проблеми. У зв'язку із значними змінами, що відбуваються у нашій країні, зокрема у політичній, економічній та правовій сферах та зміною характеру суспільних відносин, змінюються і юридичні норми які регулюють ці відносини. Трансформуються цілі, методи, соціальна спрямованість правового опосередкування запитів окремих груп населення. Знаходить нове відображення у законодавстві і облік особливих інтересів суб'єктів, одним із засобів якого виступають заохочувальні норми, як окремих вид норм права, адже неможливо обійтися без використання сучасних прогресивних правових форм стимулів та стимулювання.

Слід підкреслити, що виникнення і еволюція правових форм заохочення, їх якісна зміна і кількісне зростання завжди були залежні та похідні від стану базисних регульованих стосунків. Відповідно до соціально-економічного і політичного розвитку суспільства з'являлися і удосконалювалися нові форми і види заохочень. При цьому чим більш високим був рівень цивілізованості суспільства, тим ширші сфери соціального життя були охоплені заохочувальними засобами. Однак, недостатній рівень розвитку багатьох соціально-цінних суспільних відносин безпосередньо пов'язаний з невикористанням заохочувальних норм [1].

Аналіз досліджень і публікацій. Незважаючи на значну кількість наукових досліджень у сфері кримінального права України, на жаль до тепер досить поверхнево залишається досліджений інституційний аспект заохочувальних норм та не визначеним місце останніх у кримінальному законодавстві. Відсутність цілісного розуміння інституту заохочувальних норм, системи, функцій та принципів його конструювання та застосування, породжує суттєві проблеми як на теоретичному рівні, так і в практичній площині законотворчості й правозастосування заохочувальних норм.

В сучасній правовій науці існує дві протилежні думки щодо існування заохочувальних норм. Так, одні науковці вважають, що заохочувальні норми є самостійною групою норм у кримінальному законодавстві, інші у свою чергу навпаки - не визнають їх самостійного права на існування.

Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві в цілому або окремі їх різновиди досліджували Х.Д. Алікперов, Ю.В. Баулін, Ю.В. Голик, В.І. Борисов, В.В. Голіна, Л.В. Дорош, І.Е. Звечаровський, О.Ф. Ковітіді, М.І. Мельник, А.А. Музика, В.О. Навроцький, О.В. Наден, Р.А. Сабітов, В.В. Сташис, О.З. Рибак, П.Л. Фріс, Г.О. Усатий, І.А. Тарханов, В.Я. Тацій, С.С. Яценко та інші вітчизняні та зарубіжні криміналісти, натомість вони розглядали їх виключно як профілактичні, попереджувальні кримінально-правові засоби.

Мета дослідження полягає у виокремлення та теоретико-прикладному аналізі заохочувальних норм кримінального права України як окремого інституту його системи.

Виклад основного змісту. У широкому розумінні заохочувальні норми визначаються, зокрема, як різновид регулятивних норм права, що встановлюють види і заходи заохочення певних суб'єктів за здійснення ними особливо корисних для суспільства дій. Заохочувальні норми покликані забезпечуватися юридичними засобами впровадження матеріального та морального стимулювання суспільно корисної поведінки [2, с. 510].

За Великим тлумачним словником, слово «заохочення» вживається у двох значеннях. Як дія за значенням заохотити/заохочувати, що означає спонукати кого-небудь до якоїсь дії певними засобами (переконуючи в чомусь, подаючи приклад, хвалячи, нагороджуючи і т.п.) та викликати у кого-небудь бажання робити щось, а також підтримувати прояв, розвиток чогось [3, с. 409].

Серед теоретиків, найбільш поширеним є визначення, що заохочувальні норми – це норми, що встановлюють заходи заохочення за варіант поведінки суб'єктів, який схвалюється державою і суспільством, що полягає в сумлінній і продуктивній праці [4, с. 277].

Деякі наковці, серед яких і Алексєєв С.С. рекомендують розглядати заохочувальні норми не як самостійний різновид норм, а в комплексі із зобов'язуючими чи уповноважуючими нормами. У свою чергу, до групи заохочувальних приписів входять два різновиди зобов'язуючих норм (це норми, що утверджують основний обов'язок по відношенню до поведінки, яка стимулюється заохоченням та ті, що легалізують обов'язок того чи іншого суб'єкта за певних умов здійснити заохочення) та два види уповноважуючих норм (норми про право особи на отримання заохочення, тобто надання можливості вчиняти певним чином; норми про право компетентного органу застосувати заохочення) [5, с. 80].

Деякі правники, зауважують, що заохочувальні норми взагалі не мають ніяких правових підстав на існування як самостійна група норм. Так, раніше заохочувальні норми не мали ніякого відношення до юридичних норм, тому що жодними засобами державного примусу не забезпечувалися. Певною мірою дана думка має право на існування, адже за певний вид поведінки, що передбачена заохочувальними нормами, примус дійсно не настає і настати не може. У свою чергу не можна і заперечувати належності цих норм саме до кримінального права, їх значення при регулюванні суспільних відносин, нормативну визначеність підстав та умов застосування, державні гарантії застосовувати певне заохочення. З правової точки зору таке розуміння не заперечує існування заохочувальних норм і їх прояв серед різних галузей права, зокрема і у кримінальному праві.

Варто зазначити, що особливу актуальність в умовах сьогодення боротьби із злочинністю в Україні стало включення в Кримінальний Кодекс заохочувальних норм, що зосереджені в ст. 43 КК України. У відповідності до норм частини 1 статті 43 не є кримінальним правопорушенням вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх кримінально протиправної діяльності.

На підтримку вказаної позиції – самостійного існування заохочувальних норм, зазначимо, що функції останніх визначаються не тільки в наданні прав та встановленні обов'язків, але і в стимулюванні та заохоченні тих чи інших дій, що у свою чергу проявляється в особливості кримінально-правового впливу суспільних відносин шляхом заохочення. Повідомлення про кримінальне правопорушення досить часто законодавець використовує як заохочувальний прийом кримінального права, спрямований на досягнення цілей запобігання, припинення та розкриття правопорушень.

Заохочувальні норми та інститути відносяться до різновиду правових стимулів кримінально-виконавчого права, заходів оцінки та коштів юридичного схвалення позитивної соціально активної поведінки засуджених, об'єктом яких є соціальні блага матеріального та духовного характеру, що реалізуються на добровільній основі та взаємовигідні як для суспільства, так і для засуджених.

В даний час недостатній рівень розвитку теоретичних знань про заохочувальні засоби кримінально-виконавчого законодавства та певні труднощі їх реалізації у діяльності установ та

органів кримінально-виконавчої системи, дозволяють зробити висновок, що область правовідносин, пов'язаних із встановленням та застосуванням заохочувальних норм та інститутів на засуджених потребує подальшого вдосконалення. На нашу думку, важливим з урахуванням переходу до послідовного, розширеного та раціонального застосування до засуджених заохочувальних засобів, а також підвищення ефективності заохочувального впливу розробка концепції розвитку заохочувальних норм та інститутів, що застосовуються до засуджених.

В свою чергу заохочувальні норми є певним елементом уніфікованої системи кримінального права, що діє як кодифікований нормативно-правовий акт держави – Кримінальний кодекс України (далі – КК України). Усталеним є визначення кодексу як єдиного, юридично та логічно цілісного, внутрішньо узгодженого закону, що забезпечує повне, узагальнене та системне регулювання цієї групи суспільних відносин [7, с. 185].

Кримінальне законодавство традиційно розглядається як система предметно-правових інститутів, серед цього поділу виділяють два основних інститути Загальної та Особливої частини. Останні ж у свою чергу поділяються на приватні інститути («субінститути»), які містять уже згадані кримінально-правові норми. Щодо кількості існування інститутів та їх змісту, то в юридичній літературі знову ж таки не існує єдиної думки. Зокрема це пов'язано не лише із утворенням нових предметних інститутів та кримінально-правових норм у зв'язку із розвитком вказаної галузі права, але й у тому, що виникають нові, наскрізні, функціональні інститути. Джерелами освіти функціональних інститутів виступають альтернативні, нетипові норми, що складають винятки із загального порядку системи [8, с. 80].

Враховуючи зазначене вище, саме тими винятками із загального порядку системи є заохочувальні кримінально-правові норми. Так, з урахуванням єдності методу та предмету правового регулювання останні утворюють досить логічну та відносно автономну систему нормативних розпоряджень, що забезпечує режим правового стимулювання правомірної соціально-корисної поведінки у кримінальному законодавстві. Тому можна зауважити, що заохочувальні кримінально-правові норми утворюють «наскрізний» предметно-функціональний інститут кримінального законодавства України.

Стимулювання правомірної, соціально-корисної поведінки особи у кримінальному праві, як особливого способу правового регулювання є комплексною ознакою предметно-функціонального інституту заохочувальних норм. У свою чергу метод, формує предметну однорідність інституту заохочувальних норм, а також визначає напрямки його розвитку. Адже саме метод стимулювання правомірної, соціально-схвальної поведінки визначає наявність заохочувальних приписів у цій низці предметних інститутів Загальної та Особливої частин КК України.

Враховуючи вищезазначене, положення теорії права та специфіку інститутів предметно-функціонального типу, зазначаємо, що до ознак інституту заохочувальних кримінально-правових норм слід зарахувати наступні: існування специфічного предмету та методу правового регулювання; наявність блоків правових норм; правову своєрідність та функціональну спрямованість норм; особливість юридичної конструкції заохочувальних норм [9, с. 82].

Необхідно зазначити, що важливим є вирішення питання про правильність визначення специфіки заохочувальних норм. Зокрема, особливий інтерес представляє поняття змістовного базису заохочувальної норми, в якості якого може виступати або особливий характер санкції цієї правової норми, або специфіка диспозиції даної норми.

Етимологічне значення слова «санкція» вказує не тільки на негативні, але і на позитивні наслідки, адже деякими з напрямків є «одобрення», «санкціонування», «дозвіл». Санкція – засіб впливу та соціального контролю. Розрізняють негативні санкції, направлені проти відступлення від соціальних норм, і позитивні - стимулюючі, які схвалюються суспільством. Можна зазначити, що зведення правових санкцій лише до їх негативного значення веде до одностороннього розуміння управлінського впливу правових норм.

Варто зазначити, що юридична санкція – частина правової норми, що вказує на примусові заходи державного впливу, покликані забезпечити виконання юридичних обов'язків, заохочення ж належить до диспозиції норми, змісту прав і обов'язків. Головна мета заохочення не в тому, щоб забезпечити реалізацію юридичних норм (що характерно для санкцій), а в тому, аби безпосередньо стимулювати потрібну поведінку суб'єкта. Заохочення замінює або доповнює не санкції норм, а державно-примусовий вплив, який здійснюється за допомогою юридичного механізму цілому. Однак позитивна юридична санкція є частиною норми права, в якій зафіксовані форма та міра юридичного схвалення правомірної соціально-корисної поведінки в результаті чого для суб'єкта наступають сприятливі наслідки. Очевидно, що позитивні санкції не замінюють

та не заміщують державно-примусовий вплив юридичної норми, а діють разом з ними. З цього приводу зазначаємо, що заохочувальні заходи, як і заходи примусу, забезпечують встановлену державою модель правомірної поведінки.

Вийнятковість заохочувальної санкції полягає у забезпеченні тих соціальних благ і особливо тих цілей, заради досягнення яких така модель підтримується юридичними засобами, а також досягнення яких іншими способами неможливе.

Основним соціальним призначенням та цілями впровадження заохочувальних норм у кримінальне законодавство більшість дослідників визнають:

а) прояв стимулюючої функції – мотивація до правомірної, соціально-корисної поведінки в сфері кримінально-правового регулювання;

б) відновлення порушених суспільних відносин, через вчиненням суспільно-небезпечно-го діянням, що є об'єктом кримінально-правової охорони (компенсаційна функція);

в) виключення, унеможливлення вчинення нових умисних та необережних правопорушень (попереджувальна або ж профілактична функція);

г) вплив на правосвідомість, що формує в суспільстві тезу про кримінальне законодавство, яке не лише карає винних у вчиненні злочинів осіб, а й заохочує протидію злочинним проявам, спонукає винних, які вчинили кримінальні правопорушення спокутувати свою провину, а засуджених – до усвідомленого, самостійного «самовиправлення» (виховна функція) [10, с. 72; 11, с. 36].

Так, результатом застосування заохочувальних норм кримінального законодавства виступають:

судові рішення щодо визнання дій особи правомірними при необхідній обороні (ст. 36 КК України), затриманні особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (ст. 38 КК України);

виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінальної протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43 КК України) та інших обставин, що виключають злочинність діяння;

звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України), примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК України), у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК України) та інші загальні та спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності [12].

Певна група заохочувальних норм міститься і в особливій частині КК України, що набули сталого визначення як спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності. Підставою класифікації спеціальних видів звільнення особи від кримінальної відповідальності в особливій частині Кримінального кодексу виступає спрямованість норм на вирішення прагматичних завдань протидії та запобігання конкретним кримінальним правопорушенням.

Заохочувальні норми, що містяться в Особливій частині КК України слугують ефективними правовими засобами безпосереднього стимулювання позитивної соціально-корисної поведінки, що виступають певною протиправною забороненою кримінально-правовим нормам. Заохочувальна норма включена у систему чинного законодавства, є елементом правової системи України.

В якості інструментарію регулювання суспільних відносин, заохочувальні норми, що виникають у кримінально-правовій сфері, є надзвичайно ефективними правовими засобами захисту прав і свобод суб'єктів учасників цих відносин: по-перше, громадян, що протидіють злочинним та суспільно-небезпечним діянням; по-друге, осіб, потерпілих від правопорушень, по-третє, осіб, які вчинили правопорушення; по-четверте, держава, що піклується про своїх як законопослушних, так і недуже з громадян, які у будь-якому випадку не залишаються поза законом, мають права і свободи, встановлені чинним законодавством України. Викладене надає підстави стверджувати, що заохочувальні кримінально-правові норми є своєрідними засобами захисту законних прав і свобод людини та громадянина в сфері кримінально-правового регулювання, покликані сприяти виконанню основного охоронюваного завдання та полягають у:

а) добровільній відмові від кримінального правопорушення (ст.ст.17, 31 КК України);

б) захисті охоронюваних законом прав та інтересів особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання при необхідній обороні, затриманні особи, що вчинила кримінальне правопорушення, крайній необхідності, виконанні наказу або розпорядження, діяння, пов'язаному з ризиком (ст.ст.36, 38, 39, 41, 42 КК України);

в) широму каятті, примиренні винного з потерпілим, передачею особи на поруки, зміною обстановки, добровільному відшкодуванні завданих збитків або усуненні заподіяної шкоди, активному сприянні розкриттю кримінального правопорушення та ін. дії особи, котра вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості (ст.ст.45-49, 66 КК України);

г) з'явленні з зізнанням, щирому каятті або активному сприянні розкриттю кримінального правопорушення, добровільному відшкодуванні завданого збитку або усуненні заподіяної шкоди, наданні медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення та ін. (пп.1), 2), 2-1, 8), 9) ч.1 ст.66, ст.ст.69, 69-1 КК України);

д) сумлінній поведінці і ставленні до праці, доведенні свого виправлення засудженим в період відбування покарання (ст.ст.74, 75, 79, 81, 82, 83 КК України);

е) щирому розкаянні та подальшій бездоганній поведінці засудженого, сумлінній поведінці та ставленні до праці і навчання неповнолітнього засудженого, якщо він довів своє виправлення (ст.ст. 97, 104, 105, 107 КК України);

ж) спеціальній, позитивній посткримінальній поведінці, у разі вчинення особою визначених у Особливій частині Кримінального кодексу України кримінальних правопорушень.

Висновки. З урахуванням вищевикладеного, слід зазначити:

По-перше, заохочувальні норми у галузі кримінального права є державними заохочувальними нормами, що застосовуються від імені та за дорученням держави, а визначаючи їх ознаки, необхідно, насамперед, виокремити нормативну ознаку, тобто їх безпосереднє закріплення у КК України, для вирішення основних завдань кримінального законодавства. Докази характерності цієї ознаки для інших галузей права, слід наводити у вивченні державних заохочувальних норм цих галузей права.

По-друге, вдосконалення заохочувального впливу та створення концепції розвитку заохочувальних норм та інститутів, які застосовуються до засуджених в установах кримінально-виконавчої системи, дозволить підвищити ефективність їх виправлення та сприятиме розширенню можливості позитивного стимулювання.

Список використаних джерел:

1. Керничний Н.І. Заохочувальні норми галузі трудового права: збірник матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф., 7-8 грудня 2021 р. / Полт. ін-т економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»; голов. ред. Р. Басенко. Полтава: ПЕП, 2021.
2. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 2: Д-Й. 1999. 744 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
4. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
5. Алексеев С.С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве: монографія. М.: Юрид. лит., 1989. 288 с.
6. Звечаровский И.Э. Уголовно-правовые нормы, поощряющие посткриминальное поведение личности: монографія. Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1991. 160 с.
7. Теорія держави і права / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський [та ін.]; за ред. О.В. Петришина. Х.: Право, 2015. 368 с.
8. Мальцев, В.В. Предмет и метод уголовного права. Правоведение. 2004. № 4. С. 68–81.
9. Хряпинський П.В. Інституціональний аспект заохочувальних норм кримінального права. URL: <https://elib.gsu.by/bitstream/123456789/7169/1/17%20%D0%A5%D1%80%D1%8F%D0%BF%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%2880-86%29.pdf>
10. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. К., 2006. 704 с.
11. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. К., 2005. 332 с.
12. Хряпинський П. Ефективність заохочувальних кримінально-правових норм: деякі пропозиції щодо вдосконалення законодавства. URL: [file:///E:/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F/22-Khryapinsky%20\(1\).pdf](file:///E:/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F/22-Khryapinsky%20(1).pdf)
13. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.